

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.128>

ALISHER NAVOIYNING “SADDI ISKANDARIY” DOSTONIDA TARIXIY VOQELIK GENEZISI VA BADIY TRANSFORMATSIYASI

Ahmedova Hojalxon Muhsinjon qizi

E-mail: ahmedovahojalxon@gmail.com

ORCID ID: 0009-0001-4095-8921

Andijon davlat pedagogika instituti, stajyor-o‘qituvchi

Annotatsiya. Tadqiqotda Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonidagi tarixiy voqeliklarning genezisi va badiiy talqini o‘rganiladi. Iskandar timsoli bilan bog‘liq tarixiy, rivoyaviy va diniy manbalar qiyosiy tahlil qilinib, ularning doston poetikasida qayta semantizatsiyalanish xususiyatlari aniqlanadi. Maqolada Navoiy tarixiy materialni xronikal bayon etishdan ko‘ra, adolat, davlat boshqaruvi, ilm va inson kamolotiga doir badiiy-falsafiy g‘oyalarni ifodalash vositasiga aylantirgani asoslanadi.

Kalit so‘zlar: “Saddi Iskandariy”, Iskandar, tarixiy voqelik, genezis, badiiy talqin, Zulqarnayn, tarixiylik, rivoyat, poetik transformatsiya.

Аннотация. В статье исследуются генезис исторических реалий и особенности их художественного осмысления в поэме Алишера Навои «Садди Искандари». Сопоставляются исторические, легендарные и религиозные источники, связанные с образом Искандара, и выявляются особенности их художественной трансформации в поэтике произведения. Обосновывается, что исторический материал у Навои выступает средством выражения художественно-философских идей о справедливости, государственном управлении, знании и духовном совершенствовании человека.

Ключевые слова: «Садди Искандари», Искандар, историческая реальность, генезис, художественная интерпретация, Зулькарнайн, историзм, легенда, художественная трансформация.

Abstract. This article examines the genesis of historical realities and the features of their artistic interpretation in Alisher Navoi’s poem Saddi Iskandari. Historical, legendary, and religious sources related to the image of Iskandar are comparatively analyzed, and the ways in which they are artistically transformed within the poetics of the work are identified. The study argues that Navoi employs historical material not merely for chronological narration, but as a means of expressing artistic and philosophical ideas concerning justice, governance, knowledge, and human spiritual perfection.

Keywords: Saddi Iskandari, Iskandar, historical reality, genesis, artistic interpretation, Dhu al-Qarnayn, historicity, legend, artistic transformation.

KIRISH. Hazrat Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni tarixiy shaxs, adabiy rivoyat, diniy tasavvur va muallifning badiiy-falsafiy konsepsiyasi o‘zaro tutashgan murakkab epik asarlardan biridir. Yakunlovchi dostoni sifatida unda Iskandar bilan bog‘liq voqealar oddiy tarixiy xronika shaklida emas, balki davlat va jamiyat, adolat va zulm, ilm va jaholat, hukmdor mas‘uliyati hamda inson umrining mohiyati kabi masalalarni yorituvchi keng badiiy tizimga aylantirilgan. Shu sabab dostonidagi tarixiy voqeliklarni o‘rganishda Aleksandr Makedonskiy hayotiga oid tarixiy faktlarni aniqlashning o‘zi yetarli emas, mazkur faktlarning qaysi manbalar orqali Sharq adabiy muhitiga kirib kelgani, qanday rivoyaviy mazmun bilan boyigani va Navoiy tomonidan qanday poetik qayta ishlangani ham tadqiq etilishi zarur. O‘zbek navoiyshunosligida Navoiy merosini tarixiy-adabiy sharoit bilan bog‘liq holda o‘rganish an‘anasi Vohid Abdullayev tadqiqotlarida muhim ilmiy yo‘nalish sifatida namoyon bo‘ladi. Olimning “Navoiy Samarqandda” asarida shoir hayotining muayyan davri faqat biografik faktlar yig‘indisi sifatida emas, balki Samarqanddagi ilmiy-adabiy muhit, Navoiyning ilm ahli bilan munosabatlari va uning intellektual shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan tarixiy sharoit bilan bog‘liq ravishda tadqiq etilgan¹²⁴. V.Abdullayevning ilmiy merosida Navoiy hayoti va ijodini davrning madaniy-ma’rifiy muhiti bilan birgalikda o‘rganishga alohida e’tibor berilgani Samarqand davlat universiteti qo‘lyozma va arxiv materiallarida ham qayd etiladi. Mazkur yondashuv “Saddi Iskandariy” tahlili uchun ham metodologik ahamiyatga ega. Dostonidagi qadimgi hukmdorlik voqealarini Navoiyning XV asrdagi siyosiy va ma’naviy tajribasidan butunlay ajratib talqin qilish asarning g‘oyaviy qatlamini toraytiradi. Tarixiy material Navoiy tafakkurida o‘z zamonasining davlat, jamiyat va axloq masalalarini mushohada qilish vositasiga ham aylanadi.

Navoiyshunoslikning boshqa muhim ilmiy yo‘nalishi Suyima G‘aniyeva faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, bunda matn va manba ishonchligiga ustuvor ahamiyat beriladi. S.G‘aniyeva Navoiy asarlari, ularning manbalari, tarixiy-adabiy muhit va shoir tilga olgan shaxslar haqidagi ma’lumotlarni aniqlashtirishga qaratilgan uzoq yillik matnshunoslik hamda manbashunoslik tadqiqotlari bilan navoiyshunoslik taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shgan. Uning ilmiy merosiga bag‘ishlangan zamonaviy tadqiqotlarda ham olimaning asosiy tadqiq usullari orasida manbani aniqlash, matnni tekshirish, qiyosiy o‘rganish va ilmiy sharhlash alohida ko‘rsatiladi. S.G‘aniyevaning “Alisher Navoiy” tadqiqoti 1968-yilda chop etilgan bo‘lib, shoir hayoti va ijodini manbalar asosida yoritishga qaratilgan¹²⁵. Mazkur manbashunoslik tamoyili “Saddi Iskandariy”dagi tarixiy voqeliklarni o‘rganishda ayniqsa muhimdir. Chunki Iskandar, Doro, Arastu, Zulqarnayn yoki boshqa tarixiy-rivoyaviy timsollarning dostonidagi badiiy funksiyasini aniqlashdan avval ularning qaysi tarixiy, diniy yoki adabiy an‘analardan kelib chiqqanini farqlash talab etiladi. Tarixiy shaxs bilan unga keyingi asrlarda biriktirilgan rivoyatlarni aynanlashtirib yuborish dostonning genezisi haqida noto‘g‘ri xulosa chiqarishga olib kelishi mumkin. Shu ma’noda S.G‘aniyeva navoiyshunosligiga xos matn va manbaga tayanish prinsipi mazkur tadqiqotning muhim filologik asoslaridan biri sifatida qabul qilinadi.

¹²⁴Abdullayev V. Navoiy Samarqandda. – Toshkent: Bilim, 1967.

¹²⁵G‘aniyeva S. *Alisher Navoiy*. – Toshkent: Fan, 1968. – 148 b.

“Saddi Iskandariy” dostonini poetik butunlik sifatida o‘rganishda Dilnavoz Yusupovanning navoiyshunoslikka oid tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Sh.Sirojiddinov, D.Yusupova va O.Davlatov tomonidan olib borilgan tadqiqotda “Xamsa” dostonlari adabiy an’ana, syujet-kompozitsiya, obrazlar tizimi va g‘oyaviy-badiiy xususiyatlar birligi asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotda “Saddi Iskandariy” ham faqat Iskandar haqidagi voqealar ketma-ketligi sifatida emas, balki nazariy-axloqiy masalalar, hikoyatlar, hikmatlar va epik voqealar o‘zaro bog‘langan yaxlit badiiy qurilma sifatida talqin etiladi. Bu yondashuv doston tarkibidagi tarixiy epizodning qiymatini uning faktografik aniqligi bilangina emas, asar kompozitsiyasi va muallif konsepsiyasida qanday vazifa bajarayotgani bilan ham belgilash imkonini beradi.

Demak, V.Abdullayevning tarixiy-adabiy kontekstga e’tibor qaratishi, S.G‘aniyevaning matn va manbani ilmiy tekshirishga asoslangan yondashuvi hamda D.Yusupova ishtirokidagi navoiyshunoslik tadqiqotlarida ustuvor bo‘lgan poetik-kompozitsion tahlil mazkur mavzuni tadqiq etishda bir-birini to‘ldiruvchi metodologik asos hosil qiladi. Birinchi yondashuv tarixiy materialning shakllanish muhitini, ikkinchisi uning manbaviy ishonchliligini, uchinchisi esa tarixiy-rivoyaviy materialning badiiy matndagi funksiyasini aniqlash imkonini beradi. So‘nggi navoiyshunoslikda bu muammo bevosita I.Ismoilov tadqiqotlarida maxsus o‘rganilgan. Uning “Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni genezisi va poetikasi” mavzusidagi DSc tadqiqotida dostonning manbaviy asoslari, Iskandar haqidagi qadimgi rivoyatlarning Sharq adabiyotiga o‘tishi, xamsanavislik doirasidagi transformatsiyasi va Navoiy talqinining individual xususiyatlari tizimli tahlil qilingan. Tadqiqotda Navoiyga qadar shakllangan Iskandar an’anasi shoir tomonidan aynan takrorlanmaganligi, balki sujet, kompozitsiya va obrazlar tizimining qayta tashkil etilishi orqali yangi poetik mazmun hosil qilingani asoslangan¹²⁶. Xususan, Iskandarning Hindiston va Chinga yurishlari genezisiga bag‘ishlangan tadqiqotlar dostonidagi barcha voqealarni Aleksandr Makedonskiyning tarixiy faoliyati bilan bevosita bog‘lash mumkin emasligini ko‘rsatadi. I.Ismoilov ushbu epizodlarni Sharqdagi yozma manbalar va Iskandar haqidagi rivoyaviy an’ana asosida tekshirib, tarixiy voqelik bilan keyingi adabiy transformatsiyalarni farqlash zarurligini ko‘rsatadi. Nizomiy va Navoiy talqinlarini qiyoslashga bag‘ishlangan tadqiqotda ham bir xil sujet materialni ikki ijodkorda turlicha g‘oyaviy va poetik vazifani bajarishi aniqlangan. Bu holat genezisni aniqlash bilan poetik funksiyani tahlil qilishni bir-biridan ajratmaslik zarurligini tasdiqlaydi.

Shu nuqtayi nazardan, “Saddi Iskandariy”dagi tarixiy voqeliklarni “tarixiy haqiqat” va “badiiy to‘qima” tarzida ikki qatlamga mexanik ajratish yetarli emas. Dostonning manbaviy strukturasida real tarixiy hodisa, tarixiy shaxs haqidagi keyingi rivoyat, diniy talqin, xamsanavislik an’anasi va Navoiyning individual badiiy konsepsiyasi o‘zaro tutashadi. Tarixiy material ana shu bosqichlardan o‘tishi davomida nafaqat shaklan, balki mazmunan ham o‘zgaradi. Natijada jang yoki yurish hodisasi siyosiy-axloqiy muammoga, hukmdor obrazi adolat va mas’uliyat mezoniga, ilm ahli bilan muloqot esa davlat boshqaruvida aql va maslahatning zarurligini ifodalovchi poetik vositaga aylanishi mumkin. Mavjud tadqiqotlarda

¹²⁶ Ismoilov I.A. *Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni genezisi va poetikasi: filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati.* – Toshkent, 2022

“Saddi Iskandariy”ning genezisi, Iskandar obrazi, xamsanavislik an‘anasi va alohida syujetlarning kelib chiqishi bo‘yicha muhim ilmiy natijalar olingan. Mazkur maqolada esa ushbu natijalarga tayangan holda tarixiy voqelikning doston matniga kirish jarayoni tarixiy fakt, manbaviy-rivoyaviy qatlam, adabiy an‘ana, mualliflik transformatsiyasi munosabati asosida yaxlit ko‘rib chiqiladi. Bunda asosiy e‘tibor voqeaning tarixda sodir bo‘lgan yoki bo‘lmaganini qayd etishga emas, balki uning qanday genezisga ega ekanligi va Navoiy poetikasida qanday yangi badiiy-semantik vazifa kasb etganini aniqlashga qaratiladi. Shundan kelib chiqib, tadqiqotning maqsadi Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonidagi asosiy tarixiy voqeliklarning manbaviy genezisini aniqlash, tarixiy fakt, diniy-rivoyaviy qatlam va adabiy an‘ana o‘rtasidagi munosabatlarni farqlash hamda ushbu materiallarning Navoiy badiiy tafakkurida qayta semantizatsiyalanish xususiyatlarini ochib berishdan iborat.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODLARI. Tadqiqotning asosiy materiali sifatida Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni tanlandi. Tahlil uchun Iskandarning Doro bilan munosabatlari, Hindiston va Chin yurishlari, ya‘juj-ma‘jujga qarshi sadd qurilishi, donishmandlar bilan suhbatlari hamda davlat boshqaruviga oid epizodlar ajratib olindi. Mazkur syujet birliklarini tanlashda ularning tarixiy yoki rivoyaviy asosga egaligi hamda dostonning g‘oyaviy-kompozitsion tuzilishidagi o‘rni asosiy mezon sifatida belgilandi. Tadqiqotda tarixiy-genetik, qiyosiy-tarixiy, manbashunoslik, struktur-semantik va germeneytik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tarixiy-genetik metod yordamida doston tarkibidagi voqea va motivlarning kelib chiqish manbalari hamda ularning keyingi adabiy taraqqiyoti kuzatildi. Bunda har bir epizodning dastlabki tarixiy yoki rivoyaviy asosi aniqlanib, uning Sharq adabiy an‘anasida qanday o‘zgarib borganiga e‘tibor qaratildi. Masalan, Iskandarning Doro bilan to‘qnashuvi Aleksandr Makedonskiyning Ahamoniylar hukmdori Doro III bilan olib borgan tarixiy kurashlariga borib taqalsa-da, mumtoz adabiyotda ushbu voqea oddiy harbiy qarama-qarshilik doirasidan chiqib, hukmdorlik, adolat, kibr va siyosiy mas‘uliyat masalalarini yorituvchi badiiy konfliktga aylangan.

Iskandarning Chin yurishi esa boshqa xarakterga ega. Mazkur voqea tarixiy Aleksandr faoliyatining bevosita faktlari qatoriga kirmaydi, balki Iskandar haqidagi keyingi rivoyaviy-adabiy an‘analar orqali shakllangan syujetlardan biridir. Navoiy ushbu motivni tayyor holda takrorlamasdan, uni Iskandarning dunyoni anglash, turli xalqlar va hukmdorlar bilan munosabatga kirishish tajribasini yorituvchi epizod sifatida qayta ishlaydi. Shu tariqa rivoyaviy syujet dostonida yangi badiiy va falsafiy vazifa bajaradi.

Ya‘juj-ma‘jujga qarshi sadd qurilishi tarixiy Aleksandrning aniq faoliyatidan ko‘ra Zulqarnayn haqidagi diniy-rivoyaviy tasavvurlar bilan bog‘liq. “Saddi Iskandariy”da bu motiv faqat ulkan devor bunyod etish voqeasi sifatida emas, balki xalqni xavfdan himoya qilish, hukmdorning jamiyat oldidagi mas‘uliyati va bunyodkorlik g‘oyasini ifodalovchi ramziy hodisa darajasiga ko‘tariladi.

Shuningdek, Iskandarning Arastu va boshqa donishmandlar bilan suhbatlari ham tarixiy-genetik nuqtayi nazardan muhimdir. Tarixiy Aleksandrning Aristotel bilan bog‘liqligi ma‘lum bo‘lsa-da, Sharq adabiyotida bu munosabat kengayib, Iskandar atrofida donishmandlar majlisi

shakllangan badiiy an‘anaga aylangan. Navoiy mazkur an‘anadan foydalanib, davlat boshqaruvida ilm, aql va maslahatning ustuvorligini ta’kidlaydi.

Shu sabab tarixiy-genetik metod doston voqealarining faqat qayerdan olinganini aniqlash bilan cheklanmaydi. U muayyan tarixiy yoki rivoyaviy motivning dastlabki manbasi, adabiy an‘anadagi o‘zgarishi, Navoiy talqinidagi yangi badiiy funksiyasi ketma-ketligini ochib berishga xizmat qiladi.

Qiyosiy-tarixiy metod Iskandar bilan bog‘liq syujetlarning avvalgi adabiy an‘analardagi shakllari bilan Navoiy talqini o‘rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlashga xizmat qildi. Ushbu metodning amaliy imkoniyati, avvalo, Nizomiy Ganjaviyning “Iskandarnoma”si bilan Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonidagi bir xil syujet birliklarini qiyoslashda namoyon bo‘ladi. Masalan, Iskandarning Chinga yurishi har ikki asarda mavjud bo‘lsa-da, voqealar rivoji bir xil shaklda berilmagan. Nizomiy talqinida dastlab Iskandar Chin xoqoniga elchi yuborsa, Navoiyda aksincha, xoqon Iskandar huzuriga elchi jo‘natadi. I. Ismoilov bu o‘zgarishni Navoiy tomonidan syujetning ichki mantig‘ini kuchaytirishga qaratilgan ijodiy qayta ishlov sifatida baholaydi. Navoiy talqinida Iskandar allaqachon Chin tomon yurishga qat’iy qaror qilgan hukmdor sifatida tasvirlangani sababli, tashabbusning xoqon tomonidan boshlanishi voqealar rivojiga mantiqan moslashtirilgan¹²⁷.

Qiyoslash jarayonida Navoiy faqat ayrim detallarni o‘zgartiribgina qolmay, salafidagi ayrim epizodlarni butunlay chiqarib tashlagani ham aniqlandi. Nizomiyda Iskandarning hind podshohi Fur bilan jangi, Tibet cho‘llaridan o‘tishi, odamni beixtiyor kuldiradigan joyga duch kelishi, rumlik va chinlik rassomlar bahsi hamda Moniy bilan bog‘liq epizodlar mavjud bo‘lsa, Navoiy ularni “Saddi Iskandariy” syujetiga kiritmagan. Ayni paytda, Nizomiyda keng tasvirlangan Chin tabiatiga oid peyzaj qisqartirilib, voqealar rivojining asosiy g‘oyaviy yo‘nalishiga xizmat qiladigan detallar saqlab qolingani. Bu holat Navoiy salaf sujetini mexanik takrorlamaganini, balki kompozitsion ixchamlik va g‘oyaviy maqsadga muvofiq ravishda qayta tashkil etganini ko‘rsatadi. Yana bir muhim dalil Chin xoqonining Iskandarga munosabati va hadyalar tasvirida kuzatiladi. Nizomiy va Navoiyda umumiy syujet yadrosi saqlangan bo‘lsa-da, Navoiy ayrim tafsilotlarni o‘zgartirib, Iskandar obrazining saxovat, bag‘rikenglik va molidunyoga befarqlik kabi sifatlarini kuchaytiradi. I. Ismoilovning qiyosiy tahliliga ko‘ra, Navoiy Nizomiydan ta’sirlangan bo‘lsa-da, syujetni jiddiy qayta ishlagan. Natijada “Saddi Iskandariy” avvalgi manbalarning birortasiga aynan mos kelmaydigan, individual poetik xususiyatga ega asarga aylangan. Shu bois qiyosiy-tarixiy metod mazkur tadqiqotda oddiy o‘xshashliklarni qayd etish uchun emas, balki an‘ana va ijodiy individuallik o‘rtasidagi nisbatni aniqlash uchun qo‘llanildi. U orqali Navoiy qaysi syujet yadrosini saqlagani, qaysi epizodlarni qisqartirgani yoki tushirib qoldirgani, qaysi detallarni yangidan tashkil etgani hamda bu o‘zgarishlar dostonning badiiy-falsafiy konsepsiyasiga qanday xizmat qilgani dalillar asosida belgilandi.

Manbashunoslik tahlili tarixiy shaxs, tarixiy voqea, diniy rivoyat va badiiy to‘qima o‘rtasidagi chegaralarni aniqlashtirish uchun qo‘llanildi. Bunda biror epizodning tarixiy shaxs

¹²⁷ Ismoilov I. Nizomiy va Navoiy: bir mavzuning turfa talqini. O‘zbekiston: til va madaniyat. Adabiyotshunoslik. – 2023. – №1(2). – B. 18–32.

nomi bilan bog‘langanligi uning avtomatik ravishda real tarixiy voqea ekanini anglatmasligi tamoyiliga amal qilindi. Shu asosda Iskandar, Doro, Zulqarnayn va Arastu bilan bog‘liq ma‘lumotlar manbaviy mansubligiga ko‘ra farqlandi. Masalan, Iskandar obrazi tarixiy Aleksandr Makedonskiy shaxsiga borib taqalsa-da, Sharq adabiyotida uning timsoli asl tarixiy biografiya bilan chegaralanib qolmagan. I. Ismoilovning tadqiqotlarida Iskandar qissasining Sharqqa o‘tish jarayonida Psevdo-Kallisfen an‘anasi, uning suryoniy talqini, xristian va boshqa rivoyaviy manbalar katta rol o‘ynagani ko‘rsatiladi. Keyinchalik Qur‘ondagi Zulqarnayn qissasi ham ushbu an‘anaga qo‘shilgan va natijada tarixiy Aleksandr bilan diniy-rivoyaviy Zulqarnayn timsoli bir obraz doirasida qorishib ketgan. Shu sabab “Saddi Iskandariy”dagi Iskandarni faqat tarixiy Aleksandrning badiiy nusxasi deb baholash manbaviy jihatdan to‘liq emas. Doro bilan bog‘liq qatlam esa tarixiy asosning nisbatan aniqroq saqlangan ko‘rinishidir. Aleksandr va Ahamoniylar hukmdori Doro o‘rtasidagi to‘qnashuv tarixiy voqelikka borib taqaladi. Biroq Navoiy matnida bu tarixiy konflikt sof xronika sifatida qayta tiklanmaydi. Iskandar va Doro qarama-qarshiligi adolat, hukmdorlik mas‘uliyati va siyosiy axloq kabi masalalarni yorituvchi badiiy konfliktga aylantiriladi.

Zulqarnayn obrazi esa tarixiy emas, avvalo diniy-rivoyaviy qatlamga mansub. Qur‘oni karimning “Kahf” surasidagi Zulqarnayn qissasi musulmon Sharqida Iskandar bilan bog‘langan va keyingi Iskandarnomalarda bu ikki timsol ko‘pincha bir shaxs sifatida talqin qilingan. Ayniqsa, ya‘juj-ma‘jujga qarshi sadd qurilishi aynan shu diniy-rivoyaviy an‘ana bilan bog‘liq. O‘zbek navoiyshunosligidagi manbalarda “Saddi Iskandariy” nomi va asarning markaziy motivi ham Zulqarnayn qissasi bilan aloqador ekanligi ko‘rsatiladi.

Arastu bilan bog‘liq ma‘lumotlarda esa tarixiy va adabiy qatlam birlashadi. Aristotel tarixiy shaxs bo‘lib, Aleksandr bilan aloqadorligi antik tarixdan ma‘lum. Ammo “Saddi Iskandariy”dagi Iskandar–Arastu suhbatlarini tarixiy suhbatlarning aynan qaydi deb qabul qilib bo‘lmaydi. Navoiy dostonida Arastu va boshqa yunon hakimlari donishmandlik, aql va hikmatning badiiy timsollariga aylantiriladi. Zamonaviy navoiyshunoslikda dostonidagi ayrim Arastu–Iskandar savol-javoblarida bayon etilgan fikrlar tarixiy Aristotelga emas, Navoiy badiiy-falsafiy konsepsiyasiga mansub bo‘lishi mumkinligi qayd etiladi.

Shunday qilib, manbashunoslik tahlili ushbu obrazlarni bir xil darajada “tarixiy” deb baholashdan saqlaydi. Iskandar tarixiy prototip asosida shakllangan ko‘p qatlamli adabiy obraz, Doro tarixiy voqelik bilan chambarchas bog‘liq personaj, Zulqarnayn diniy-rivoyaviy manbaga mansub timsol, Arastu esa tarixiy prototipga ega bo‘lsa-da, doston ichida donishmandlikning badiiy-falsafiy ramziga aylantirilgan obraz sifatida namoyon bo‘ladi. Shu farqlash “Saddi Iskandariy”dagi tarixiylik va badiiy to‘qima nisbatini aniqroq belgilash imkonini beradi. Tadqiqot natijalarini tizimlashtirish uchun to‘rtta analitik mezon belgilandi: 1) Epizodning manbaviy kelib chiqishi; 2) Avvalgi adabiy an‘anadagi shakli; 3) Navoiy tomonidan amalga oshirilgan syujet-semantik o‘zgarishlar; 4) voqeaning doston umumiy konsepsiyasidagi badiiy funksiyasi. Mazkur mezonlar tadqiqot materiallarini bir xil mezon asosida qiyoslash uchun ishlab chiqilgan mualliflik tahlil modeli hisoblanadi.

NATIJALAR. Tahlil natijasida “Saddi Iskandariy” dostonidagi tarixiy material bir xil manbaviy tabiatga ega emasligi aniqlandi. Asarda tarixiy fakt, tarixiy shaxs haqidagi keyingi

rivoyatlar, diniy-afsonaviy qatlam hamda xamsanavislik an‘anasi orqali shakllangan badiiy material o‘zaro qorishgan holda namoyon bo‘ladi. Shu sabab doston tarixiylikni faqat Aleksandr Makedonskiy biografiyasiga muvofiqlik mezonini asosida baholash asarning genezisini to‘liq tushuntirmaydi. Natija shundan iboratki, dostonidagi voqealarni manbaviy mansubligiga ko‘ra to‘rt guruhga ajratish mumkin: tarixiy asosga ega voqealar, tarixiy shaxsga keyinchalik bog‘langan rivoyaviy epizodlar, diniy manbalardan shakllangan motivlar, Navoiy tomonidan poetik jihatdan qayta tashkil etilgan syujet birliklari. Mazkur tasnif doston tarkibidagi tarixiylik darajasini aniqroq belgilash imkonini beradi. Doro bilan bog‘liq voqealar tarixiy asosning nisbatan barqaror saqlangan qatlamini tashkil etadi. Aleksandr va Ahamoniylar hukmdori o‘rtasidagi tarixiy qarama-qarshilik dostonida saqlanadi, biroq voqeaning vazifasi o‘zgaradi. Navoiy uchun qarama-qarshilikning harbiy natijasidan ko‘ra, hukmdorlikning axloqiy mezonlari muhimlashadi. Shu tariqa tarixiy konflikt siyosiy ustunlik masalasidan adolat, kibr, davlat mas‘uliyati va hukmdor axloqi muammosini yorituvchi badiiy konflikt darajasiga ko‘tariladi. Iskandarning Chin bilan bog‘liq voqealari esa boshqa genezisga ega ekanligi aniqlandi. Ushbu syujet tarixiy Aleksandr faoliyatining bevosita davomchisi sifatida emas, Iskandar qissasining uzoq badiiy rivoji mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi. Navoiy avvalgi xamsanavislik an‘anasidagi syujet yadrosini saqlagan holda, ayrim epizodlarning o‘rnini, voqealar ketma-ketligini va personajlar tashabbusini o‘zgartiradi. Natijada syujetning manbaviy asosi saqlansa-da, uning ichki mantiqi va g‘oyaviy yo‘nalishi muallif konsepsiyasiga bo‘ysundiriladi.

Doston nomini belgilagan sadd motivining tahlili ham tarixiylik va rivoyaviylik chegarasini ochib berdi. Mazkur epizodni Aleksandr Makedonskiyning aniq tarixiy qurilish faoliyati sifatida qabul qilish uchun yetarli asos mavjud emas. U Zulqarnayn va ya‘juj-ma‘juj haqidagi diniy-rivoyaviy an‘ana bilan bog‘liq holda shakllangan. Navoiy talqinida esa sadd o‘zining dastlabki himoya funksiyasidan kengroq semantik mazmun kasb etib, davlatning xalq xavfsizligini ta‘minlash majburiyati, bunyodkorlik va tartibni qaror toptirish bilan bog‘langan badiiy timsolga aylanadi. Arastu bilan bog‘liq qatlamda tarixiy prototip va adabiy tipning qo‘shilishi kuzatildi. Aristotelning Aleksandr bilan tarixiy aloqasi mavjud bo‘lsa-da, dostonidagi barcha suhbat va hikmatlarni tarixiy muloqot sifatida qabul qilish mumkin emas. Navoiy poetikasida Arastu konkret tarixiy faylasuflik chegarasidan chiqib, aql, ilm va maslahatning umumlashgan badiiy timsoliga aylanadi. Natijada Iskandarning hukmdorlik faoliyati harbiy qudrat bilangina emas, bilim va donishmandlikka murojaat qilish orqali ham legitimlashtiriladi. Tadqiqot davomida tarixiy materialning Navoiy tomonidan uch asosiy usulda transformatsiya qilingani aniqlandi. Birinchisi – selektiv transformatsiya, ya‘ni avvalgi manbalardagi barcha tafsilotlarni emas, muallif konsepsiyasiga xizmat qiladigan epizodlarni tanlash. Ikkinchisi – semantik transformatsiya, bunda tarixiy yoki rivoyaviy voqea yangi axloqiy-falsafiy mazmun bilan boyitiladi. Uchinchi – kompozitsion transformatsiya, ya‘ni tarixiy material hikmat, nazariy mushohada va pand-didaktik xulosalar bilan bir tizimga kiritiladi. Ushbu uchlik mazkur tadqiqotning mualliflik umumlashtirishi hisoblanadi.

Natijalar Iskandar obrazining ham bir qatlamli emasligini ko‘rsatdi. Doston davomida unda jahongir, davlat arbobi, ilmga murojaat qiluvchi hukmdor va hayotning foniyligini

anglovchi inson sifatлари birlashadi. Shu sabab Navoiy Iskandari tarixiy Aleksandrning poetik nusxasi emas, balki turli tarixiy va rivoyaviy manbalar negizida yaratilgan konseptual badiiy obraz sifatida shakllanadi. Eng muhim natija shuki, “Saddi Iskandariy”dagi tarixiylikning badiiy qiymati voqealarning real tarixga aynan mos tushishida emas. Asardagi tarixiy voqelik manbaning saqlanishi va ayni paytda uning mazmuniy qayta yaratilishi orqali namoyon bo‘ladi. Navoiy tarixni qayta hikoya qilmaydi, tarixiy xotiradan o‘zining davlat, adolat, ilm, mas’uliyat va inson kamoloti haqidagi qarashlarini poetik jihatdan asoslash uchun foydalanadi. Shu asosda “Saddi Iskandariy”dagi tarixiy voqelik genezisini quyidagi ilmiy modelda umumlashtirish mumkin: tarixiy asos, rivoyaviy kengayish, adabiy an’ana, mualliflik seleksiyasi, poetik qayta semantizatsiya. Mazkur model dostonning tarixiy-badiiy tabiatini izohlashda maqolaning asosiy ilmiy natijalaridan biri sifatida taklif etiladi.

MUHOKAMA. “Saddi Iskandariy”ga oid mavjud navoiyshunoslik tadqiqotlari asosan dostonning manbalari, Iskandar obrazining shakllanishi, xamsanavislik an’anasi hamda Nizomiy va Navoiy talqinlari o‘rtasidagi munosabatlarni yoritishga qaratilgan. I. Ismoilovning tadqiqotlarida Iskandar sujetining ko‘p bosqichli genezisi, qadimgi va Sharq manbalarining o‘zaro aloqasi hamda Navoiyning salaflari tajribasiga ijodiy munosabati maxsus tadqiq etilgan. Mazkur ilmiy natijalar “Saddi Iskandariy”ning manbaviy asoslarini aniqlashda muhim nazariy poydevor yaratadi. Tadqiqotda esa mavjud qarashlardan farqli ravishda tarixiy voqelikning manbasini aniqlash bilan cheklanmay, uning doston ichidagi funksional o‘zgarishiga e’tibor qaratildi. Bu jihat genezis va poetika o‘rtasidagi munosabatni aniqroq ko‘rsatadi. Chunki biror syujetning qadimgi manbada mavjudligi uning Navoiy asarida ham ayni vazifani bajarishini anglatmaydi. Muallif uni yangi kompozitsion muhitga joylashtirishi natijasida voqeaning badiiy ma’nosi ham o‘zgaradi. Sh. Sirojiddinov, D. Yusupova va O. Davlatovning navoiyshunoslikka oid qarashlari dostonni yaxlit poetik tizim sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Ularning yondashuvi tarixiy epizodlarni asarning umumiy g‘oyaviy-kompozitsion qurilishidan ajratib tahlil qilmaslik kerakligini asoslaydi. Mazkur tadqiqotda bu tamoyil tarixiy materialning poetik funksiyasini aniqlashga tatbiq qilindi. Natijada tarixiylikning qiymati voqeaning manbaviy qadimiyligida emas, uning dostonning konseptual yaxlitligiga qanday xizmat qilishida namoyon bo‘lishi aniqlandi.

Suyima G‘aniyeva navoiyshunosligiga xos matn va manbaga ehtiyotkor munosabat mazkur masalaning yana bir muhim tomonini ochadi. Iskandar haqidagi keyingi talqinlarning barchasini Navoiy matniga avtomatik ravishda tatbiq etish mumkin emas. Shu bois dostonni tahlil qilishda adabiyotshunoslikda shakllangan tayyor tasavvurlar emas, bevosita matn va ishonchli manbalar asosiy mezon bo‘lishi lozim. Bu tamoyil ayrim an’anaviy qarashlarni qayta tekshirish imkonini beradi.

Vohid Abdullayevning adabiy hodisani tarixiy-madaniy muhit bilan bog‘liq holda o‘rganish tamoyili esa dostonning XV asrga daxldor semantik qatlamlarini tushuntirishda muhimdir. “Saddi Iskandariy” voqealari qadimgi zamon bilan bog‘liq bo‘lsa-da, asarning siyosiy-axloqiy mazmuni Navoiy yashagan davrning davlat va jamiyat haqidagi qarashlaridan butunlay ajralgan emas. Shu sabab dostondagi tarixiy materialning ikki vaqt qatlamida tasvirlanayotgan qadimgi davr va asar yaratilgan Temuriylar davri kontekstida o‘rganilishi

uning mazmunini chuqurroq ochishga xizmat qiladi. Muhokama natijasida “Saddi Iskandariy”ni tadqiq etishda uch yo‘nalishni birgalikda olib borish zarurligi ko‘rinadi: birinchidan, voqeaning manbaviy kelib chiqishini aniqlash; ikkinchidan, Navoiygacha bo‘lgan adabiy taraqqiyotini kuzatish; uchinchidan, aynan Navoiy matnida qanday yangi badiiy vazifa kasb etganini belgilash. Mazkur uchlik tarixiy materialning oddiy o‘zlashtirilishi bilan ijodiy transformatsiyasi o‘rtasidagi farqni aniqroq ko‘rsatadi. Shu jihatdan tadqiqotning ilmiy yangiligi “Saddi Iskandariy”dagi tarixiy materialni alohida epizodlar yig‘indisi sifatida emas, balki manba, an‘ana va mualliflik konsepsiyasi o‘zaro ta‘sirida shakllangan poetik tizim sifatida talqin qilishda namoyon bo‘ladi.

XULOSA. Tadqiqot “Saddi Iskandariy” dostonidagi tarixiylikni voqealarning tarixiy manbaga mosligi bilangina emas, balki ularning adabiy xotira va mualliflik tafakkuri orqali qayta tashkil etilishi bilan izohlash zarurligini ko‘rsatdi. Shu jihatdan doston tarixiy ma‘lumotlarni saqlovchi manba emas, balki tarixiy va rivoyaviy materialni yangi estetik tizimga kiritgan badiiy asar sifatida namoyon bo‘ladi. Maqolada tarixiy voqelikni o‘rganishda genezis va poetik funksiyani bir-biridan ajratmaslik zarurligi asoslandi. Muayyan epizodning qaysi manbaga borib taqalishini aniqlash uning mazmunini to‘liq tushuntirib bermaydi, asosiy ilmiy masala mazkur materialning Navoiy poetikasida qanday yangi semantik va konseptual vazifa kasb etganini belgilashdan iborat.

Tadqiqotning muhim ilmiy natijasi tarixiy materialning o‘zlashtirish jarayonini manba, adabiy an‘ana va mualliflik talqini o‘rtasidagi uzviy munosabat asosida baholash imkoniyatining aniqlanganidir. Bunday yondashuv “Saddi Iskandariy”ning poetikasini tarixshunoslik va adabiyotshunoslik chegarasida emas, balki tarixiy xotiraning badiiy qayta yaratilishi hodisasi sifatida tushuntirishga imkon beradi.

Shuningdek, dostondagi tarixiy qatlamni XV asr adabiy-madaniy muhiti bilan bog‘liq holda o‘rganish istiqbolli yo‘nalishlardan biri ekanligi aniqlandi. Keyingi tadqiqotlarda asardagi geografik nomlar, qadimgi hukmdorlar, yunon donishmandlari, davlat boshqaruviga oid terminlar hamda Temuriylar davri siyosiy tafakkuri bilan bilvosita bog‘liq semantik qatlamlarni maxsus manbashunoslik va tarixiy-poetik tahlil asosida tadqiq etish maqsadga muvofiq. “Saddi Iskandariy” tarix va rivoyatning oddiy qorishmasi emas, balki turli manbaviy qatlamlar Navoiy badiiy tafakkurida qayta ishlab, yaxlit poetik konsepsiyaga aylantirilgan asar sifatida baholanishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Navoiy A. Saddi Iskandariy. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020. – 640 b. ISBN 978-9943-6106-0-8.
2. Abdullayev V.A. Alisher Navoiy Samarqandda. – Toshkent: Bilim, 1967.
3. G‘aniyeva S. Alisher Navoiy. – Toshkent: Fan, 1968. – 148 b.
4. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. *1-kitob*. – Toshkent: Tamaddun, 2018. – 520 b. ISBN 978-9943-5113-6-1.
5. Ismoilov I. Navoiy ijodida Iskandar obrazi talqinlari. – Toshkent: BAYOZ, 2020. – 128 b.

6. Ismoilov I. Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni genezisi va poetikasi. – Toshkent: BAYOZ, 2022. – 320 b.
7. Ismoilov I. Iskandarning Hindiston va Chinga yurishlari Alisher Navoiy talqinida Ilm sarchashmalari. – 2021. – № 11. – B. 147–150.
8. Ismoilov I. Tafsirlarda Iskandar mavzusiga oid talqinlar Oltin bitiglar. – 2021. – № 2. – B. 3–19.
9. Ismoilov I. Iskandar oynasi Oltin bitiglar. – 2019. – № 4. – B. 68–98.
10. Ismoilov I. Nizomiy va Navoiy: bir mavzuning turfa talqini // O‘zbekiston: til va madaniyat. Adabiyotshunoslik. – 2023. – № 1(2). – B. 18–32.